

Пінчук Валерія Дмитрівна, вчитель історії вищої категорії
навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I-III ступенів №25,
природничо-математичний ліцей» Кіровоградської міської ради, старший
вчитель.

Формування та розвиток історичного мислення учнів шляхом організації проблемного навчання на уроках історії.

Пріоритетами розвитку сучасної історичної освіти в Україні залишаються: підвищення ефективності навчального процесу з метою формування вільної особистості, яка визначає загальнолюдські й національні цінності, керується морально-етичними критеріями і почуттям громадянської відповідальності у власній поведінці; виховання засобами історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття належності до власної країни, причетності до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, на демократичні пріоритети і злагоду в суспільстві; прищеплення учням толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, звичаїв і культур, уміння знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей [1]. Саме тому, основою діяльності вчителя історії вважаю розвиток *історичного мислення* учнів, що передбачає здатність розглядати події та явища з точки зору їх історичної обумовленості, співставляти різні версії оцінки історичних подій та особистостей, визначати та аргументувати власне ставлення до дискусійних проблем [4, 5].

Формування історичного мислення учнів здійснюю шляхом:

- використання як оптимальних традиційних, так і сучасних інноваційних технологій, інтерактивних методик, максимально адаптованих до конкретної навчальної ситуації, з метою створення умов для розвитку навичок самостійного здобуття історичних знань, колективного навчання,
- формування в учнів стійкого пізнавального інтересу до історії,
- розвитку вмінь учнів інтерпретувати різноманітні історичні джерела, розуміти їх упередженість, толерантно ставитись до протилежних думок, шукати альтернативні аргументи для доведення власної точки зору,

- впровадження проблемно-пошукового методу вивчення історії, що сприяє глибокому розумінню школярами таких компонентів історичного пізнання як хронологія, причинно-наслідкові зв'язки, мінливість і безперервність, поступовий рух вперед і регрес, багатофакторність, системність, почуття конкретної епохи й перспективи,
- формування досвіду використання набутих історичних знань для розв'язання практичних завдань, застосування їх у конкретних життєвих ситуаціях,
- виховування на історичних прикладах патріотичні, громадянські, морально-етичні почуття своїх вихованців, формування шанобливого й толерантного ставлення учнів до розвитку інших народів та культур.

Застосовуючи технологію проблемного навчання, процес вивчення навчального матеріалу, формування вмінь та навичок учнів чітко поділяю на певні етапи. На першому етапі в учнів виникає певне уявлення про тему, що створюється на основі відчуття і первинного сприйняття історичного матеріалу. В уявленнях фіксуються лише зовнішні ознаки історичної події, явища, факту. Тому перше історичне уявлення має бути цікавим, захопливим. Наприклад, при вивченні теми *«Релігійне та культурне життя середньовічної Європи»* після проведення певної актуалізації знань учнів з теми *«Виникнення християнства»*, пропоную учням знайти відмінності в зображеннях православного та католицького хреста, звертаючи увагу, що ця різниця виникає лише в XI ст. та пояснюється наслідками церковного розколу 1054 року.

Під час подальшого вивчення теми відбуваються осмислення та систематизація матеріалу, розкриваються сутність явищ, встановлюються причинно-наслідкові зв'язки між подіями. Цей процес вимагає певних розумових операцій: зіставлення, аналізу, узагальнення. Поштовхом до діяльності учнів є пізнавальні завдання, проблемні питання, парадоксальні ситуації, навіть, здивування: *«Чому схизма відбулась саме в XI ст.?», «Скільки напрямів виділяють в сучасному християнстві?», «Які існують відмінності догматики та культу в католицизмі та православ'ї?»*.

Осмислення історичних процесів призводить до розуміння причинно-наслідкових зв'язків, формування понять, узагальнення теоретичних висновків, усвідомлення необхідності самостійного осмислення матеріалу. Тому подальша розумова та практична діяльність учнів пов'язана з формуванням умінь та навичок, що являють собою здатність учня застосовувати знання на практиці (пропонуються випереджувальні завдання щодо особливостей виникнення чернечих орденів; причин та наслідків хрестових походів; збільшення впливу церкви на політичне, економічне, культурне життя середньовічної Європи).

Логічним підсумком вивченої теми буде проведення узагальнюючого уроку у формі диспуту або прес-конференції, учасникам якої можна запропонувати для обговорення слова польського історика З. Кіяса: *«Послання Боже є універсальним і доходить до людей, незалежно від їхньої культурної приналежності, місця народження, мови чи раси»*. Такий підхід у навчанні надзвичайно стимулює природну допитливість моїх вихованців, а сам процес здобуття знань перетворюється в цілеспрямовану, змістовну діяльність, під час якої учні виконують реальну інтелектуальну роботу.

З точки зору сучасної методики навчання доцільно розрізняти основні способи організації проблемного навчання на уроці історії: проблемний виклад навчального матеріалу та розв'язання проблемних ситуацій [7].

Проблемний виклад – це повідомлення вчителем нового матеріалу за умови залучення учнів до активної розумової діяльності шляхом подання інформації у вигляді проблемних завдань або запитань. Схема проблемного викладу є такою: формулювання вчителем проблеми, виявлення внутрішніх суперечностей, що виникають під час її розв'язання, висловлювання припущення (гіпотези), його обговорення, доведення істинності за допомогою історичних фактів, формулювання висновків.

В своїй практичній діяльності проблемний виклад навчального матеріалу в залежності від порядку зростання складності та збільшення частки самостійної роботи учнів на уроці та позаурочній діяльності поділяю наступним чином:

- а) проблемний виклад під час пояснення нового матеріалу (самостійність учнів невелика, вони лише слідкують за пошуком, який веде вчитель),
- б) пошукова бесіда (передбачає зростання самостійності учня, який залучається до діалогу зі вчителем, відповідає на запитання, висловлює власне ставлення до поданої нової інформації, пробує аргументувати власну позицію),
- в) пошуково-дослідницька діяльність учня (самостійність учня досягає вищого рівня: під керівництвом вчителя опрацьовує запропоновані вчителем історичні документи та матеріали для пошуку аргументів своєї позиції, висловлює певні припущення, здійснює певні прогнозування, моделює наслідки історичних подій, що вивчаються на уроці).

Особливу цінність у виробленні вмінь творчо застосовувати знання на практиці становлять *проблемні запитання*, які мають чітку спрямованість і дають змогу глибше з'ясувати сутність знайомих предметів та явищ. Зміст питання добирається відповідно до наступних критеріїв: науковість (відповідність сучасним досягненням історичної науки), відповідність шкільній програмі, новизна, проблемність (питання має містити приховану або пряму суперечність). Так, учням 11 класу під час вивчення теми «Україна в період деєталінізації» пропоную для обговорення наступне питання: *«Хрущовська «відлига» – період кардинальних реформ для людей чи епоха втрачених можливостей та змарнованих зусиль?»*. Під час обговорення проблемне питання може перетворитись у проблемну ситуацію шляхом його розширення, пошуку нових шляхів вирішення, зіставлення гіпотез, пропонування альтернатив. Таким чином, після вивчення теми учні мають необхідні знання не тільки для того, щоб відповісти на запропоноване проблемне запитання, але й для формування власного ставлення до подій періоду «відлиги».

Крім проблемних запитань учням можна пропонувати виконати *проблемні завдання*, які представляють собою різноманітні за змістом та обсягом види самостійної навчальної роботи із розв'язання конкретної проблеми, що виконуються учнями за вказівкою вчителя. Як приклад можна подати опис вивчення теми «Причини, характер, періодизація Другої світової війни». На

початку уроку учням було поставлено завдання - після викладу вчителем навчального матеріалу відповісти самостійно на запитання: «Хто вони, палії війни?». Викладаючи новий навчальний матеріал, вчитель не дає прямих відповідей на запитання проблемного характеру, але використовує форми та методи проблемного навчання (критичне опрацювання текстів міжнародних угод та договорів, оцінка міжнародної ситуації учасниками подій, спогади та мемуари сучасників, перегляд історичної хроніки, тощо), за допомогою яких учні зможуть самостійно відповісти на проблемне запитання в кінці уроку. Така організація роботи учнів на уроці дає можливість вчителю не тільки закріпити вивчення нового матеріалу, але й перевірити ефективність та доцільність використаних форм та методів навчання.

Пропонуючи різні види *пізнавальних задач*, допомагаю активізувати самостійну пошукову діяльність учнів, водночас діагностуючи рівень розвиненості певних вмінь та навичок [2]. Наприклад, при вивченні теми «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» можна запропонувати проблемні завдання різних типів:

- * установлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій та явищ (*Яких проблем вдалось уникнути Богдану Хмельницькому при укладанні угоди з Іслам-Гіреєм III?*)
- * з'ясування тенденцій розвитку суспільного явища (*Які підстави мав Б.Хмельницький для того, щоб вважати Українську козацьку державу правонаступницею Київської Русі?*)
- * визначення сутності події (*Які положення програми розбудови козацької держави, проголошеної Б. Хмельницьким, вплинули на розбудову української державності?*)
- * співвідношення факту та події (*Яким чином зміна міжнародної ситуації в 1655 році вплинула на перебіг подій в Гетьманщині?*)
- * періодизація розвитку події (*Чи погоджуєтесь ви з періодизацією Національно-визвольної війни, запропонованою авторами підручника?*)

- * оцінка характеру і значення явища (*Чи означало укладання українсько-московської угоди 1654 року фактичну ліквідацію суверенітету Гетьманщини?*)
- * визначення загальних і часткових взаємозв'язків історичного розвитку (*Папа Римський Інокентій X закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українським козацтвом. Чому ж Венеціанська республіка на чолі з Альберто Віміні відверто демонструвала позитивне ставлення до визвольної боротьби українського народу?*)
- * з'ясування специфіки явища, визначення різного смислу подібних явищ у різних народів (*Чи розумів Владислав IV, що запитавши у Богдана Хмельницького: "У тебе що, шаблі немає?", він фактично давав козакам дозвіл на війну з польською шляхтою?*)
- * визначення рівня прогресивності явища, події, особистості (*П.Куліш оцінював діяльність Хмельницького як «один руїнницький вибух темних соціальних сил, викликаний купкою егоїстів-авантюристів, котрим народні маси послужили тільки знаряддям, «гарматним м'ясом», обдуреним свободолюбними гаслами, а в результаті наш квітучий край обернув на пустиню, засипану попелом і засіяну квітками наших предків». Видатний філософ Г.Сковорода писав так: «Будь славен вівік, о муже ізбранне, вольності отче, герою Богдане!». Сформулюйте власне ставлення до діяльності Богдана Хмельницького*)
- * винесення уроків історії з фактів минулого (*Які положення «Березневих статей» викликають суперечливе ставлення в сучасному суспільстві?*)

Процес отримання певних теоретичних знань в процесі проблемного викладу навчального матеріалу не є самоціллю, предметом цього способу організації навчальної діяльності повинна стати зміна ставлення учня до процесу навчання, його саморозвиток, оволодіння новими способами діяльності, формування нових здібностей.

Практичні результати нашої роботи переконливо свідчать про те, що історичне мислення виникає саме тоді, коли на уроці створюється **проблемна**

ситуація – певне інтелектуальне ускладнення, що обумовлює початок мислення в процесі постановки та розв’язання проблеми. В.О.Сухомлинський зазначав, що, «створюючи проблемну ситуацію, учитель збуджує найважливішу рушійну силу розумової активності – перехід від досягнутого рівня знань і розумового розвитку до нової сходинки, на яку треба піднятися в процесі оволодіння новими знаннями» [6].

Яким чином створюється проблемна ситуація? Методистами встановлена певна послідовність етапів продуктивної пізнавальної діяльності людини в умовах проблемної ситуації: створення проблемної ситуації - постановка проблеми - пошук способів її розв’язання – розв’язання проблеми [3, 8].

Проблемну задачу формулюю з врахуванням наявності трьох компонентів:

- * наявність невідомих фактів та подій, що засвоюються на уроках за допомогою вчителя та спонукають учнів до активної діяльності,
- * дія, необхідність виконання якої в поставленій проблемі викликає потребу учнів в самостійному здобутті нових знань та вмінь,
- * створення вчителем умов, які надають учням можливість для розв’язання проблемної задачі.

При вивченні теми «Українська державність в 1917-1921 рр.» учням 10 класу можна запропонувати наступні проблемні ситуації:

Таблиця 1

Тип проблемної ситуації	Зміст проблемної ситуації	Приклад задачі
Несподіваності	У задачі подаються ідеї, факти, що викликають здивування	Чому ситуацію в Україні на початку 1919 року часто називають «трикутником смерті»?
Конфлікту	Нові факти й висновки вступають у суперечності з традиційними	Чим відрізняються погляди українських та російських істориків на події в Україні, пов’язані з процесом відродження української

	теоріями та уявленнями	державності? Чим можна пояснити ставлення офіційної радянської історіографії до цих подій як до регресивного явища?
Невідповідності	Життєвий досвід суперечить даним, що містяться у задачі	Чому довгоочікуваний Четвертий універсал Центральної Ради, що нарешті проголосив незалежність Української Народної Республіки був лише декларацією?
Невизначеності	В умовах задачі міститься недостатня кількість даних, потрібних для її розв'язання	Які об'єкти потрібно позначити на контурній карті, щоб пояснити суперечливе ставлення різних соціальних верств українського населення до представників більшовицької партії?
Припущення	Можливість висунути власну версію, що пояснює історичні факти	Чому Україна не стала незалежною як Польща, Чехословаччина, Фінляндія після Першої світової війни?
Вибору	Передбачається найбільш обґрунтований вибір із декількох запропонованих варіантів	Порівняйте наслідки діяльності УЦР, Гетьманату, Директорії та радянського уряду для розвитку українського мистецтва, науки, освіти, культури в цілому. Які висновки можна зробити?

Цікавим методичним прийомом розв'язання проблемних ситуацій є історичне прогнозування: ускладнена процедура історичного дослідження, що частково моделює процес створення інтерпретацій історичних фактів та їх взаємозв'язку [2]. Використовуючи вказаний методичний прийом, ми не тільки активізуємо пошукову діяльність учнів, але й застосовуємо інші прийоми

вивчення матеріалу на теоретичному рівні: узагальнення та систематизація матеріалу, міркування, доведення, аргументування, тощо. При вивченні теми «Повоєнне облаштування світу» учням можна запропонувати спрогнозувати подальшу долю Української держави в разі визнання країнами-учасницями Паризької мирної конференції законним право українського народу на самовизначення внаслідок розпаду Російської імперії. Вивчаючи тему «Пізня Римська імперія», учні 6 класу з задоволенням прогнозують можливий розвиток цивілізації в разі перемоги Західної Римської імперії над варварами.

Найцікавіше прогнозувати розвиток певної історичної події, яка вже має певне логічне завершення. В даному випадку учні спробують дізнатись, чи співпадає їхній прогноз з історичними реаліями життя. При вивченні теми «Модернізація українського суспільства в сер. – у др.пол. XIX ст.» учням пропоную спрогнозувати особливості економічного розвитку українських земель в др. пол. XIX ст. наступним чином:

1. Аналізуємо значення українських земель для економіки Російської імперії на основі даних карти *«Господарство українських земель в перш. пол. XIX ст.»* (атлас з історії України, 9 клас, с. 9), робимо висновок про аграрно-сировинний характер української економіки.
2. За допомогою карти *«Скасування кріпосного права в українських землях»* (атлас з історії України, 9 клас, с. 13) учні аналізують склад населення на українських землях (на 1861 р.) та особливості землекористування у Наддніпрянщині до 1861 р., робимо висновок про переважну кількість кріпосних (поміщицьких) селян на українських землях.
3. Аналізуємо історичні документи та статистичні дані, щодо стану поміщицького господарства та низького життєвого рівня українського селянства, робимо висновок про занепад поміщицького господарства та неефективність кріпацької праці внаслідок відсутності матеріального стимулювання селянства.
4. Учні на основі причинно-наслідкових зв'язків між розглянутими історичними процесами прогнозують необхідність скасування кріпацтва.

5. Робимо висновок про значення Великої реформи, що певним чином є закономірним процесом модернізації українських земель.

Застосовуючи метод історичного прогнозування, вчитель повинен чітко дотримуватись принципу розподілу завдань для учнів та для вчителя, адже творча активність в даному випадку передбачає, що учень, аналізуючи, порівнюючи, синтезуючи, узагальнюючи, конкретизуючи фактичний матеріал, **сам** отримав з нього нову інформацію. Якщо вчитель дав проблемне завдання учням і сам вказав на шлях його виконання, то навіть самостійний пошук вже не буде розв'язанням проблеми.

Таблиця 2

<i>Діяльність учнів</i>	<i>Діяльність вчителя</i>
Усвідомлюють суть проблемної ситуації чи завдання	Організовує пізнавальну діяльність учнів, створюючи проблемну ситуацію
Визначають та встановлюють методи вирішення проблемної ситуації чи навчального завдання	Допомагає учням визначити методи вирішення навчального завдання
Аналізують надані вчителем чи здобуті самостійно дані та характерні ознаки історичного періоду чи етапу	Забезпечує учнів даними для аналізу певного історичного періоду чи етапу
Визначають, встановлюють внутрішні, суттєві зв'язки між подіями, явищами і процесами, що періодично повторюються	Організовує самостійну роботу учнів, спрямовану на встановлення суттєвих зв'язків між подіями, явищами і процесами
Прогнозують суспільний розвиток на основі виявлених тенденцій	Допомагає учням за необхідності спрогнозувати суспільний розвиток на основі виявлених учнями тенденцій
Перевіряють об'єктивність встановлених тенденцій суспільного розвитку	Надає дані та матеріал для перевірки учнями об'єктивності встановлених тенденцій суспільного розвитку

Оформлюють результати своєї діяльності у вигляді висновку про існування певної тенденції в даний історичний період	У формі діалогу з учнями коригує, за необхідності, аргументує висновок щодо існування певної тенденції суспільного розвитку
--	---

На жаль, практика свідчить, що нерідко проблемні ситуації на уроці створюються недоцільно та невиправдано часто. Якщо на кожному уроці вчитель акцентує увагу тільки на дослідження проблемного питання, учні взагалі можуть втратити інтерес до процесу отримання знань, адже не всі діти мають рівень знань, навичок та вмінь, необхідних для розв'язання проблемної задачі. І навпаки, чергуючи проблемну діяльність учнів з іншими методами та формами навчання, можна досягти значно більшого ефекту.

Отже, систематична робота в системі технології проблемного навчання допомагає школярам розвинути інтелектуальні вміння. Якісно новий результат, якого вони досягають – високий рівень пізнавальної самостійності, володіння системою умінь здійснювати пошукову діяльність, готовність до самостійної роботи в режимі технології розвивального навчання.

Шкільна історія – предмет, що формує національну самосвідомість, активну громадянську позицію учнів. Ми, вчителі історії, досягаємо успіху саме тоді, коли учні виявляють небайдужість до історії власного народу, коли процес оволодіння знаннями стає результатом активної самостійної пізнавальної діяльності. У сучасному світі знання стають все більше доступними для тих, хто хоче оволодіти ними, тому переосмислюється їх самоцінність. Натомість зростає роль уміння добувати та обробляти інформацію, отриману з різних джерел, самостійно інтерпретувати та застосовувати її для індивідуального розвитку та самовдосконалення. Формування та розвиток історичного мислення учнів забезпечує високу ефективність навчання і розвитку школярів, а головне – перетворює традиційний урок історії в справжній пошук Істини.

Список використаних джерел

1. Концепція та програми викладання історії України в школі (проект). // Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України «Концепція історичної освіти». – К.,: ВД «Стилос». – 2009. – 126 с.
2. Десятов Д.Л. Методика розвитку історичного мислення засобами наочності / Д.Л.Десятов. – Київ: Основа, 2008. – 141 с.
3. Левітас Ф.Л., Салата О.О. Методика викладання історії. Практикум для вчителя / Ф.Л.Левітас. – Харків: ВГ «Основа», 2007. – 112 с.
4. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории: пособие для учителей / И.Я. Лернер. – Москва: Просвещение, 1982. – 191 с.
5. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Науково-методичний посібник / О.І. Пометун, Л. Пироженко: за ред.. О.І.Пометун. – Київ: А.С.К., 2004. – 192 с.
6. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори у 5 томах. – Київ, 1976-1977. – Т.4. – С.252.
7. Терно С.О. Історичне мислення: як його розвивати? / С. Терно // Історія в школах України. – 2007. - №5. – С. 8-12.
8. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні: Книга для вчителя / А.В. Фурман. – Київ: Радянська школа, 1991. – 191 с.